

دکتر رضا مستوفی‌الممالکی

دانشگاه یزد

شماره مقاله: ۴۱۲

تحلیل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مؤثر در پیدایش و روند مهاجرت‌های روستایی به نقاط شهری کشور از سال ۱۳۴۰ تا کنون و عواقب آن

Dr. Reza Mostowfi-o-Imamaleki

University of Yazd

The Social, Economic and Political Study Affecting on Creature and Trend of Rural Migrations, Since 1961

In civilized and historic Iran, 3 type of occupational and cultural societies namely, nomadism, rural and urban dwellers always formed the social, cultural and economic framework of Iran society. Until 1961 rural peasants and nomads always play the main role in independence of economy on farming and grazing of different livestocks and was the maximum of population of Iran to 1981.

Unfortunately cities attractions particular province centers has made it opposite now.

While the rural migration are carried on, productive an human potentials in villages are limiting and not only Exerted, some disturbances on independence of country but it has created much more problems in cities especially social and economic, settlement and employment problems. The extreme rural migration was in 1976-1986 decade. While the urban growth rate was +5/4, rural growth rate was +2/4 only. In, the other hand: rural migration to cities has done in 2 plane: permanent and seasonal but first is most critical. On table No 1, the variations about percent rural population than before years are seen negative (1956-91).

The rural Migration has some deep cultural, economic and political roots, in history of country. Eventually I have bring about 11 ways for declining speed this , phenomen.

مقدمه‌ای بر اهمیت موضوع و انگیزه مطالعه و بررسی آن

در سرزمین کهن و تاریخی ایران از دیرباز سه تیپ عمده فرهنگی و معیشتی یعنی:

- معیشت کوچ‌نشینی و فرهنگ عشایری

- معیشت روستانشینی و فرهنگ روستایی

- معیشت شهرنشینی و جامعه شهری

ساختار اصلی جامعه و معیشت کشور را تشکیل می‌داده است و هر قدر به دوران گذشته بازگردیم نقش روستانشینان و عشایر به مراتب در ترکیب اجتماعی، فرهنگی و اساس اقتصادی کشور چشمگیرتر و تعیین‌کننده‌تر بوده است بطوری که تا حول و حوش سال ۱۳۶۰ همواره جمعیت روستایی و عشایری ایران بیش از نیمی از جمعیت کل کشور را شامل می‌گردیده است.^۱ از طرف دیگر تا قبل از سالهای ۱۳۴۰ یعنی قبل از حاکمیت مطلق اقتصاد نفت در کشور و توسعه شهری^۲ همواره اقتصاد کشاورزی و تولیدات روستایی زیربنای اقتصاد کشور و بخش عمده تولید ناخالص ملی را به خود اختصاص می‌داد، اما از آن زمان تا به حال بنا به تحولات سیاسی، اقتصادی و توسعه شهرنشینی به تدریج روستاهای فعال کشور با رکود تولیدی خود و از دست دادن جمعیت فعال خود به صورت مهاجر^۳ به نقاط شهری اهمیت اجتماعی و اقتصادی خود را از دست داده و دچار مسایل و مشکلات متعددی شده که در بعضی شرایط جبران آن دیگر امکان‌پذیر نیست.

خروج جمعیت جوان و کاهش نیروی انسانی لازم در سطح روستاهای کشور موجب کاهش پتانسیل‌های موجود در روستا و افزایش مشکلات اجتماعی و اقتصادی در سطح شهرهای مهاجرپذیر شده است. مسلماً عدم وجود برنامه‌ریزی‌های کافی توسعه در روستاها و نیز وجود انگیزه‌های اقتصادی و فرهنگی که روستاییان شهرها را به عنوان نقاط آرمانی تلقی می‌کنند، در این حرکات اجتماعی که اصطلاحاً مهاجرت از روستا به شهر نامیده می‌شود، از عوامل عمده و زیربنایی محسوب می‌شوند. در این راستا لازم به اشاره است که دانشمندانی نظیر اوروین^۴ و فریدمن^۵ معتقد به ارجاع مجدد جمعیت به روستاها بوده که یکی از ارکان برنامه‌ریزی روستایی محسوب می‌شود. تداوم پدیده

۱- با مراجعه به سرشماریهای رسمی نفوس و مسکن که در فواصل یک دهه انجام شده است به این واقعیت پی می‌بریم.

2- Urban - Development

3- Migrator

4- Orwin

5- Friedman

مهاجرت روستاییان به مراکز شهری در دهه‌های اخیر و مخصوصاً پس از پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران، مشکلات عدیده‌ای را در ابعاد اقتصادی و اجتماعی به وجود آورده است. آثار این مشکلات با ویژگیهای خاص خود در چشم‌انداز جامعه کنونی ما به چشم می‌خورد. جمعیت کشور ما در سال ۱۳۸۰ هجری شمسی حدود ۱۰ میلیون نفر و امروزه بیش از ۶ برابر شده است (سال ۱۳۷۰). در این گزارش سعی شده است، با تحلیلهای جغرافیایی و در واحدهای زمان و مکان (حتی‌المقدور در سطح استانها) روند و میزان این پدیده و عوامل تعیین کننده آن بررسی و شکافته شود و پیشنهادات چندی در جهت رفع این مسأله ارائه گردد. به امید آن که مورد قبول و توجه دست‌اندرکاران مسایل توسعه و عمران روستایی و صاحب‌نظران و برنامه‌ریزان توسعه روستایی واقع گردد.

خلاصه‌ای بر تاریخچه و روند مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران

مهاجرت^۶ ریشه تاریخی داشته و تمامی سطح کره زمین را در بر می‌گیرد. مهاجرت‌های عمده به عنوان یک واقعه مهم در تاریخ ثبت شده و در بعضی موارد مسأله‌ساز هم می‌شود. این نوع مهاجرت‌ها اکثراً بطور غیرمنتظره و به صورت یک حرکت سیاسی یا اجتماعی - فرهنگی ناگهان توّجّات را به خود جلب نموده و در اذهان باقی می‌ماند. اما مهاجرت روستایی^۷ که در بین انواع مهاجرت‌ها مورد نظر ما می‌باشد، بدون سر و صدا و آرام آرام صورت گرفته و تنها وقتی که ابعاد آن از حد قابل قبولی گذشت و مسأله آفرین شد، اثرات نامطلوب خود را منعکس و بارز می‌گرداند. در این صورت اولیاء امور و کارشناسان مربوطه را به فکر چاره‌اندیشی می‌اندازد که در اغلب موارد کار از کار گذشته و جبران آن عملی نیست.

هرچند مهاجرت روستایی در کشور در دوران گذشته وجود داشته است اما به هیچ وجه ابعاد فعلی را دارا نبوده است، زیرا در گذشته جمعیت روستایی به خاطر مرگ و میر زیاد بخصوص در بین کودکان، افزایش چشمگیری نداشت و مردم روستا قانع، صبور، سخت‌کوش و مقاوم در روستاهای خود مشغول به تولید بودند. راهها و وسایل ارتباطی آن قدر فراهم نبود که آنها را به آسانی با خارج از روستا آشنا سازد. نظر به این که در زمانهای گذشته امکانات شهرهای کشور نسبت به زمان فعلی بسیار محدود بوده است، ارزاق و بسیاری از مواد اولیه مورد نیاز شهرها نظیر مواد اولیه غذایی، پشم و پنبه توسط روستاییان و عشایر کشور تأمین می‌شد. نیاز و توقع روستایی و خانوار عشایری به امکانات شهری نسبتاً اندک و در حدود توانایی او بود. بر عکس شرایط کنونی، شهرها وابسته به روستاهای کشور بودند و تولیدات روستایی به مصرف جامعه شهری می‌رسید. از طرف دیگر پایبندی به عقاید و آداب و رسوم و عادات و عواطف قومی و حفظ

فرهنگ روستایی مانع از آن بود که خود را راهی شهرها و سرگردان کنند. از این رو در زمان ارباب و رعیتی^۸ اگر مهاجرتی صورت می‌گرفت، اغلب با برنامه‌ریزیهای ارباب ده و معمولاً از روستایی به روستای دیگر بود تا تعادل بین امکانات روستایی و تعداد در حال افزایش جمعیت روستایی برقرار شود.^۹ قبل از انقلاب اسلامی ایران، بویژه پس از اصلاحات ارضی مهاجرت روستایی بُعد فزاینده‌ای به خود گرفت. بویژه این که رژیم گذشته برای کسب وجهه جهانی علاقه‌مند بود که ایران به عنوان یک کشور صنعتی و شهرنشین به جهان معرفی گردد و تعداد روستائینان و عشایر کمتر از جمعیت متمدن شهرنشین باشد. از این رو صنایع وارداتی مونتاژ در اغلب شهرهای کشور به خصوص در پایتخت و شهرهای بزرگ نظیر اصفهان دایر شد و کارهای خدماتی و غیرتولیدی متعددی در فضای شهرها رشد یافت. به دنبال آن خیلی عظیم روستاییان راهی شهرها شده و طبیعی است که اتخاذ چنین سیاستی عاقلانه و هماهنگ با فرهنگ جامعه نبوده است.

البته این مطلب را هم باید مورد توجه قرار داد که روند مهاجرت روستایی در زمان پس از اصلاحات ارضی و جدا شدن نیروی کار از زمین شدت یافت در حالی که اولین حرکتها به فاصله زمانی کمی قبل از اصلاحات ارضی شروع شده بود که فقر شدید حاکم در روستاها و تبلیغات شهری به این آتش دامن می‌زد، بطوری که در آستانه اصلاحات ارضی حدود یک میلیون روستایی در سال ۱۳۴۰ به شهرها مهاجرت کرده بودند.^{۱۰}

در فاصله زمانی بین مرحله اول و مرحله دوم اصلاحات ارضی تعداد زیادی از روستاییان اقدام به مهاجرت کرده بودند. این در حالی اتفاق افتاد که بیش از ۰/۰۵۵ روستاییان صاحب زمین شده در مرحله اول (۱۳۴۱) «قطعه زمینی کمتر از ۲ هکتار دریافت نموده و چون نیازهای مادی آنان تأمین نگردید» بویژه در مناطق خشک الی نیمه خشک ایران مرکزی و جنوبی، مسلماً با رها کردن زمین و یا فروش آن به مالک اولیه یا مختصر پول به دست آمده راهی شهرها شدند.^{۱۱} تهران با شهرت چندجانبه خود نقطه اوج این تهاجمات اجتماعی قرار گرفت بطوری که تا قبل از انقلاب اسلامی ایران حدود

۸- منظور دوران قبل از اجرای اصلاحات ارضی در ایران است.

۹- تقی طاهری، مهاجرت یک مسأله است، گزارش اجتماعی، وزارت برنامه و بودجه، مدیریت کشاورزی، مهرماه ۱۳۶۲.

۱۰- فرد هالیدی، سیاست، نفت و کودتا در خاورمیانه، ص ۲۴.

۱۱- بریدخت فشارکی، مطالب درسی، جغرافیای روستایی ایران، دانشگاه آزاد اسلامی، دوره دکتری.

۱۰۰۰۰۰ خانوار آلودگ‌نشین در حواشی تهران بسر می‌برند^{۱۲}.

پس از این دوره مهاجرت‌ها ادامه داشت و سرانجام اوج این واقعه را می‌توان در دهه ۱۳۴۵-۵۵ جستجو نمود. جدول شماره ۱ جمعیت و توزیع آن را در نقاط شهری و روستایی و تغییرات درصدی آن را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱:

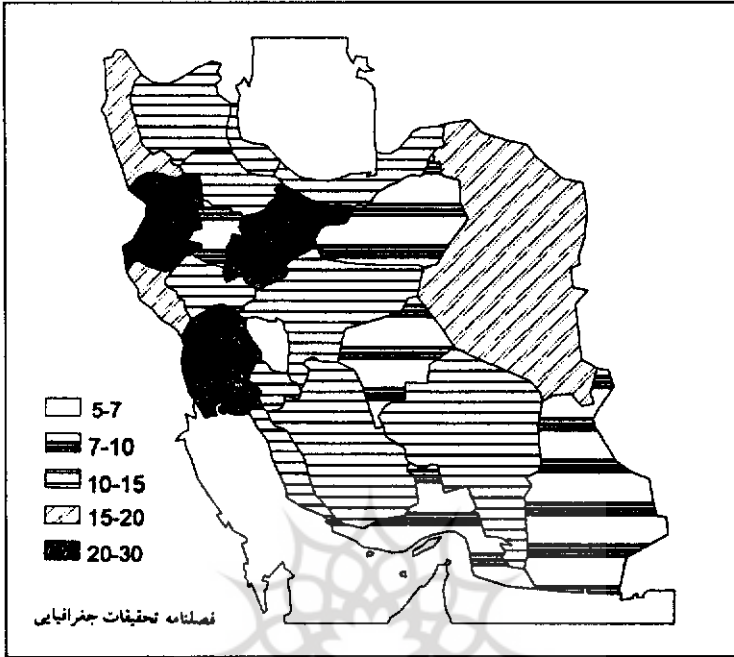
ردیف	سال آمارگیری	جمعیت کل ایران به نفر	تعداد جمعیت شهری به نفر	درصد به جمعیت کل	تعداد جمعیت روستایی به نفر	درصد به جمعیت کل	تغییرات درصد جمعیت روستایی نسبت به قبل
۱	۱۳۳۵	۱۸۹۵۴۷۰۴	۵۹۵۳۵۶۳	۳۱/۴٪	۱۳۰۰۱۱۴۱	۶۸/۶٪	-
۲	۱۳۴۵	۲۵۷۸۸۷۲۲	۹۷۹۴۲۴۶	۳۸٪	۱۵۹۹۴۴۷۶	۶۲٪	۴/۶-
۳	۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	۱۵۸۵۵۰۰۰	۴۷٪	۱۷۸۵۴۰۰۰	۵۳٪	۹-
۴	۱۳۶۵	۴۹۴۴۵۰۰۰	۲۶۸۴۵۰۰۰	۵۴/۳٪	۲۲۶۰۰۰۰۰	۴۵/۷٪	۷/۳-
۵	۱۳۷۰	۵۷۰۰۰۰۰۰	۳۲۴۹۰۰۰۰	۵۷٪	۲۴۵۱۰۰۰۰	۴۳٪	۲/۷-

مأخذ: سالنامه‌های آماری مربوط به سالهای ۱۳۶۵-۱۳۵۵ و نتایج مقدماتی ۱۳۷۰، سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، آمارهای منتخب استانهای کشور، اسفند ۱۳۷۱.

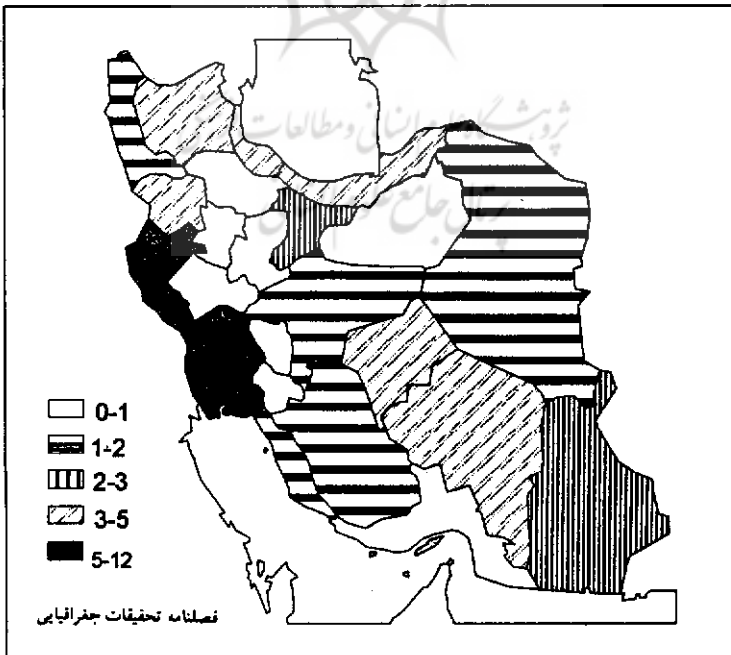
پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ بلافاصله تدابیری اندیشیده شد تا مهاجرت‌های روستایی کاسته شود اما چندی نگذشت که جهت مهاجرت‌ها به روال گذشته برگشت (نقشه شماره ۱). وقوع جنگ تحمیلی عراق بر علیه ایران تأثیر شدیدی در گرایش جمعیت به نقاط شهری داشت، بویژه در استانهای غربی کشور و خوزستان (نقشه شماره ۲).

توجه به مستضعفان و ارج نهادن به آنان و نیز شرکت فعالانه آنان در جبهه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و نظامی سبب شده است که اعتبار و حیثیت آنها افزایش یافته و به راحتی در همه جا حضور یابند. با در نظر گرفتن این موضوع که اغلب روستائینان و عشایر کوچنده مشمول این جریان می‌شوند می‌توان حدس زد که این موضوع در مهاجرت روستایی به شهر تأثیر داشته است.

۱۲- مطابق آمار رسمی نفوس و مسکن، سال ۱۳۶۵، استان تهران.

نقشه شماره ۱: درصد جمعیت مهاجر در ده سال قبل تاکنون (مهاجرت روستا به شهر)

نقشه شماره ۲: درصد جمعیت مهاجر در داخل همان استان (مهاجرت روستا به شهر)

به هر صورت مسلم است که علی‌رغم برنامه‌های تبلیغی جهت ماندن افراد در روستاها، مهاجرت روستایی کماکان ادامه داشته و خواهد داشت. بطوری که در شرایط کنونی حدود ۵۷٪ جمعیت کشورها شهرنشین و تنها ۴۳٪ آن روستایی - عشایری می‌باشد^{۱۳}. مسلماً در این پدیده اجتماعی نقش مهاجرین دائمی از روستاها به شهرها در اولویت اول قرار می‌گیرد. بطوری که در طول دهه ۶۵ - ۱۳۵۵ در قبال ۵/۴٪ رشد سالانه شهری تنها ۲/۴٪ رشد سالانه جمعیت روستایی داشته‌ایم و در مقابل ۲/۱+ درصد نرخ متوسط مهاجرت به نقاط شهری، ۱/۹- درصد مهاجرت روستایی بوده است^{۱۴}.

انواع الگوهای مهاجرت روستاییان به شهرها

الگوی مهاجرت روستایی^{۱۵} در ایران دو گونه می‌باشد:

الف - مهاجرت دائمی   ب - مهاجرت فصلی

مهاجرت دائمی به آن دسته از مهاجرین روستایی اطلاق می‌گردد که به دلایلی روستاها را ترک کرده و برای همیشه با خانواده خود در شهرها و حواشی آن ساکن می‌گردند و در آمارهای رسمی نیز جزء شهروندان همان شهر سرشماری شده‌اند. قطعاً در چنین حالتی ترک روستا با ترک دائمی فعالیت کشاورزی همراه است.

در کنار مهاجرین دائمی می‌توان به مهاجرین فصلی یا موقتی اشاره کرد که بر حسب شرایط جغرافیایی محل بویژه تغییرات آب و هوا و تعطیل شدن فعالیت‌های کشاورزی معمولاً در فصول پاییز و زمستان به نقاط شهری سرازیر شده و پس از تحصیل مقداری درآمد مجدداً با شروع فصل گرما و شروع فعالیت‌های کشاورزی به روستای محل خود مراجعت می‌نمایند. در بسیاری موارد به محض پیدا کردن شغل مناسب و سود بیشتر، این دسته از مهاجرین روستایی نیز برای همیشه در شهرها مستقر خواهند شد. تا زمانی که مهاجران فصلی به مهاجران دائمی تبدیل نشده‌اند، جابه‌جایی موقتی آنها منافع زیادی برای شهر و روستا خواهد داشت زیرا با فراهم شدن نیروی انسانی موردنیاز شهرها، فعالیت در روستاها نیز ادامه می‌یابد.

اغلب جغرافیدانان روستایی و جمعیت این مطلب را تحت عنوان بیکاری پنهان در روستاها

۱۳- سازمان برنامه و بودجه استان یزد، یافته‌های مقدماتی، سرشماری رسمی، سال ۱۳۷۰.

۱۴- زاله شادی طلب، مروری بر مهاجرت از روستا به شهر، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، وزارت برنامه و بودجه،

اسفند ۱۳۶۶، ص ۴۴.

می‌دانند.^{۱۶} از طریق ایجاد و توسعه صنایع دستی و کارگاههای تولیدی و اشاعه دامپروری با توجه به استعدادهای اصیل روستایی می‌توان از نیروی کار آزاد شده در فصول سرد سال و گرایش آنها به نقاط شهری جلوگیری به عمل آورد.

عوامل تعیین کننده مهاجرت در ایران

معمولاً انگیزه مهاجرت از حادترین موضوعات اقتصادی الی جنبه‌های فرهنگی و خیالی متفاوت می‌باشد.

جذب‌ترین انگیزه آن عبارتست از: علاقه به صیانت نفس و حفظ بقاء که در سرشت و ذات هر موجود زنده‌ای از جمله انسان نهفته است. مسلماً رسیدن به نیازهای اساسی زندگی و برخورداری از امکانات بهتر انگیزه اصلی مهاجرتها از محیطی به محیط دیگر به شمار می‌رود. در این رابطه اشاره می‌گردد که وقتی حواجج اولیه زندگی برای انسان برآورده شد کم‌کم به معنویات و آسایش و راحتی توجه بیشتری به عمل می‌آید که تمام اینها مستلزم هزینه و به عبارت دیگر درآمد بیشتر است.

حال باز اگر در سایه سعی و تلاش و عملکرد بالا و کمک و مساعدت دولت وضع اقتصادی یک شخص روستایی به صورتی درآمد که علاوه بر رفع مایحتاج اولیه، وسایل آسایش او هم فراهم و مقداری پول هم پس‌انداز گردد، ممکن است به فکر بیفتد که روستا مکان مناسبی برای رشد فرهنگی فرزندان خود و سرمایه‌گذاری برای سود بیشتر به شمار نمی‌رود. پس در مورد:

- گریختن از روستا به خاطر نداشتن حداقل امکانات و درآمد کم.

- ترک روستا به خاطر رفاه بیشتر و علو طبع.

موارد بسیار زیادی قابل بحث است که تنها به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم:

الف - علاقه طبیعی به صیانت نفس و حفظ بقاء که از طریق زمینه‌های شغلی سودآور و درآمد بیشتر فراهم می‌گردد.

ب - نگهداری خود و خانواده از بلایای طبیعی و بیماریها و اثرات سوء ناشی از فقر و نداشتن امکانات لازم زندگی که از طریق برخورداری از امکانات رفاهی، بهداشتی و زندگی بهتر در شهرها این آرمان او نیز برآورده می‌گردد.

پ - دستیابی به زندگی بهتر و برخورداری از پدیده پیشرفت و تجدد^{۱۷} و برخورداری از برق، وسایل ارتباط جمعی، وسایل نقلیه، پیشرفتهای بشری و سرانجام آینده‌نگری فرزندان خود.

ت - اختلاف سطح درآمد و فاصله اقتصادی بین خانوارهای شهری و روستایی و پیدایش پدیده مهاجرت روستا به شهر جهت ایجاد توازن.

جدول شماره ۲ میزان و اختلاف درآمد بین شهرنشینان و روستانشینان را در استانهای کشور نشان می‌دهد.
ث - آشنایی روستانشینان و عشایر با مظاهر پیشرفت فرهنگی و اقتصادی بشر. به زبان ساده تر روستایی امروز دیگر آن روستایی ناآگاه و بیسواد و چشم و گوش بسته گذشته نیست و معتقد است که باید امروزه نظیر شهرنشینان از درآمد بیشتر و امکانات بهتر زندگی برخوردار باشد (جدول شماره ۲).

ج - ایجاد مشکلات عدیده و مستمر در بخش تولیدات روستایی که خود بحث حجیمی را در بر دارد نظیر:
- محدودیت اراضی به خاطر تکه تکه شدن و کوچک شدن آن^{۱۸}

- محدودیت منابع آب به خاطر هدر رفتن آنها^{۱۹}

- در نوسان بودن هزینه‌های زراعی و ثابت بودن نسبی قیمت خرید محصول از کشاورزان

- نبودن برنامه‌ریزی لازم در جهت حمایت روستایی در مواقع بحران اقتصادی و بروز خشکسالیها

(نظیر سال زراعی ۷۳-۱۳۷۲).

- قرارگیری اراضی زراعی و باغات میوه در بورس زمین در حواشی شهرها

- نیاز بخش خدمات شهری به نیروی کار ارزان و غیرمتخصص

- اجرای سیاست اجباری اسکان برای عشایر و نیمه کوچروهای کشور در دوران گذشته.

چ - عدم وجود انگیزه و علاقه در بین جوانان روستایی در خصوص تداوم شغل آباء و اجدادی

خود و گرایش شدید آنها به مراکز شهری و مراکز علمی و فرهنگی.

ح - اجرای غلط سیاست اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۱ مبنی بر این که میزان زمین توزیع شده به

هر نفر روستایی مطابق با شرایط جغرافیایی بویژه آب و هوا و میزان آب و خاک لازم نبوده است. دیگر

آن که قشر خوش‌نشین در روستاها که فاقد نسق بودند از دریافت زمین محروم ماندند و چون زمینه برای

ادامه فعالیت وجود نداشت و نظامهای تولید و سطح مدیریت به هم ریخته بود چاره‌ای جز مهاجرت به

شهرها نداشتند و به مرور محلات جدید و حتی آلونک‌نشینانی را در حواشی شهرها ایجاد نمودند.

۱۸- معمولاً به خاطر قانون توارث در اسلام که به مرور زمان اراضی بزرگ و یکپارچه قطعه‌قطعه می‌شوند.

۱۹- مشکل اصلی آب در ایران شاید کمبود باران نباشد بلکه به خاطر عدم وجود طرحهای مهار آب معمولاً آبهای وارده بما

بلااستفاده از طریق سیلابها و رودها وارد دریاها و حاشیه‌ای و کویرهای شور داخلی می‌شود و با بخش اعظم آن بلافاصله تبخیر می‌شود.

جدول شماره ۲: خانوارهای نمونه که به خاطر مسایل فرهنگی و شخصیتی به تهران
و حاشیه مهاجرت کرده‌اند^{۲۰}

ردیف	نام روستای میداء	از شهرستان	سال مهاجرت	فاصله روستا تا تهران	علل اصلی و انگیزه مهاجرت
۱	بیورد	ایوانکی	۱۳۵۸	۷۵ کیلومتر	
۲	بیورد	ایوانکی	۱۳۶۸	۷۵ کیلومتر	اطلاق کلمه دهاتی به او از طرف دوستان شهرنشین و شیوه بهتر زندگی در شهر تهران
۳	علی‌آباد خرابه	ورامین	۱۳۷۳	۵۰ کیلومتر	فشار خانوادگی همسر و فرزندان دختر که در شهر زندگی بهتر و وجهه بیشتری دارد.
۴	کوه رُس	ایوانکی	۱۳۷۰	۶۱ کیلومتر	خرید خانه مسکونی در میدان خراسان و رقابت قومی با هم روستاییان خود
۵	بیورد	ایوانکی	۱۳۷۳	۷۵ کیلومتر	اخذ مدرک دیپلم و انتخاب شغل آموزگاری و عدم تحمل محیط روستا به عنوان یک فرد تحصیل کرده
۶	مهدی‌آباد	ورامین	۱۳۶۵	۶۰ کیلومتر	زندگی راحت در شهر و عاملی جهت ازدواج فرزندان با شهرنشینان جهت ارتقاء شخصیت
۷	بیورد	ایوانکی	۱۳۷۳	۷۵ کیلومتر	انتخاب همسر شهروند که لفظ شوهر دهاتی به آن اطلاق نشود.
۸	گنداب	ایوانکی	۱۳۶۰	۶۵ کیلومتر	اختلاف طایفه‌ای در روستا و انتخاب شهر به عنوان یک پایگاه فرهنگی بهتر در قبال آن.
۹	گنداب	ایوانکی	۱۳۷۲	۶۵ کیلومتر	درگیری لفظی در بیمارستان و گفتن کلمه دهاتی و چیز ندیده توسط پرستار بیمارستان به او
۱۰	اشرف‌آباد	ورامین	۱۳۵۸	۵۵ کیلومتر	افزایش آگاهیهای سیاسی- اجتماعی و فرهنگی به خاطر شرکت در تظاهرات مردم در سال ۵۷ و اینکه شهر محیط شکوفایی فکری و فرهنگی است.

۲۰- تهیه جدول و پرسشگری محلی توسط نگارنده در سال ۱۳۷۳ انجام شده است.

مراحل مهاجرت‌های روستا به شهر در ایران

معمولاً مهاجرت‌های روستایی در کشور در سه مرحله قابل بحث و تجزیه و تحلیل می‌باشد.

الف - مرحله اول

در این مرحله معمولاً مهاجرت شکل آرام و تدریجی دارد قدرت جاذبه شهر و فشار نیروهای دافعه در روستاها آن چنان قوی نبوده است و از این رو شهرها به آرامی رو به گسترش می‌رفتند. در ایران این مرحله تقریباً از سالهای ۱۳۰۰ به بعد به وجود آمد و تا حول و حوش سال ۱۳۴۰ ادامه داشت. قاطبه روستاییان در روستاها به صورت رعایای زراعی به فعالیتهای تولیدی اشتغال داشتند و اوضاع فرهنگی و اقتصادی آنان چندان مطلوب نبوده است. فقر نسبی در تمام اقشار روستایی به نسبت‌های متفاوت بر حسب موقع جغرافیایی منطقه حاکم بوده است. طبق تحقیقاتی که توسط تیمی از محققان تحت سرپرستی وزارت کشاورزی و مؤسسه Ford در سال ۱۳۳۳ انجام گرفت نتایج تحقیق از سطح زندگی بسیار پایین مردم روستایی، فقدان سرمایه‌گذاری توسط مالکان و کمی بازده تولیدات زراعی حکایت می‌کرد. از لحاظ تفاوت‌های منطقه‌ای روستاهایی در جنوب کشور وجود داشت که رعایای آن به زحمت می‌توانستند ۱۴ دلار در سال عایدی داشته باشند و بر عکس در شمال ایران متوسط درآمد زارع حدود ۱۰۳۷ دلار در سال برآورد شده بود. این تحقیق روشن ساخت که ۷۰ درصد روستانشینان و عشایر مناطق گرم جنوب به سوء تغذیه و بیماری مبتلا بوده‌اند. نرخ بهره بیش از ۱۰۰٪ و سلف فروشی محصول به واسطه‌ها به نصف قیمت از ویژگیهای روستایی ایران بود.

از سال ۱۳۴۰ به بعد مهاجرت روستایی وارد مرحله جدیدی شده که آن را حرکت تند می‌نامیم که معمولاً ناشی از عوارض اصلاحات ارضی در روستاها می‌باشد.

ب - مرحله دوم و سوم

این مرحله را می‌توان حالت انفجاری مهاجرت اطلاق نمود^{۲۱}. این مرحله تقریباً از دهه ۱۳۵۰ شروع و تا قبل از وقوع انقلاب اسلامی ایران ادامه داشته است. در این مرحله عوامل مهاجرت بیشتر به موقعیتهای اقتصادی و اجتماعی شهرها و وجود پول زیاد بویژه در شهر تهران خلاصه می‌گردد. از طرف دیگر مالکین سابق که در سطح روستاها فعالیت داشتند با گرفتن پول و غرامت ناشی از فروش و تحویل املاک خود به دولت، با سرمایه‌های هنگفت خود فئودالیسم صنعتی و خدماتی را در سطح شهرها توسعه دادند و با احداث صدها کارخانه مونتاژ، کارگاه تولیدی، سینما، هتل، سوپرمارکت،

مدرسه خصوصی، کاباره و رستوران و دیگر مراکز خدماتی سودآور منتظر جذب نیروهای آزاد شده روستایی بوده و اوج مهاجرتها در این دوره به ثبت رسید.

بنابراین در مرحله سوم مهاجرت، پولهای زیادی که در دست مالکان سابق بود در کارهای سوداگری در شهرها به کار افتاد و بخش تأسیسات و ساختمان شدیداً فعال گردید و به همان نسبت نیروی کار زیادی را می طلبید که اغلب از قشر روستائینان صاحب نسق و خوش نشین تأمین می شد.

در این مرحله علاوه بر مسایلی که در روستاها و شهرها می گذشت، عدم حمایت دولت از اقتصاد روستایی و بویژه ورود محصولات زراعی و دامی از خارج و توزیع آن با قیمتهای نسبتاً نازل خود از عوامل رکود فعالیتهای تولیدی در روستاها و ترک زمین و گرایش به شهرها به شمار می رود.

در جدول شماره ۳ میزان کمی مهاجران وارد شده به نقاط شهری و روستایی کشور در طول دهه ۱۳۵۵-۶۵ که بخشی از دهه ۱۳۵۰ را شامل می شود، نشان داده می شود.

جدول شماره ۳:

ردیف	گروه سنی	تعداد مهاجرین در سطح کشور	مهاجرین وارد شده به نقاط شهری	مهاجرین وارد شده از روستایی به روستای دیگر
۱	کلیه سنین	۵۸۳۰۶۲۵ معادل ۱۰۰٪	۴۰۴۲۹۰۲ نفر معادل ۶۹/۵٪ کل	۱۷۷۷۷۲۳ نفر معادل ۳۰/۵٪ کل
۲	۰-۹	۲۰/۷٪	۱۹/۵٪	۲۳/۵٪
۳	۱۰-۱۹	۲۵٪	۲۵/۳٪	۲۳/۹٪
۴	۲۰-۲۹	۲۶/۴٪	۲۷٪	۲۴/۹٪
۵	۳۰-۳۹	۱۳/۳٪ =	۱۳/۶٪	۱۲/۷٪
۶	۴۰-۴۹	۶/۲٪	۶/۲٪	۶/۲٪
۷	۵۰-۵۹	۴/۶٪	۴/۶٪	۴/۷٪
۸	۶۰ به بالا	۳/۸٪	۳/۸٪	۴/۱٪

مأخذ: استخراج آمارها از: وزارت برنامه و بودجه کل کشور، سرشماری رسمی نفوس و مسکن، نشریه ۶، جداول

همان‌طور که در جدول شماره ۳ مشاهده می‌شود تفاوت‌های بارزی از لحاظ مهاجرت‌های روستایی و شهری به چشم می‌خورد که اهم آن عبارتست از:

الف - از کل مهاجرین حدود ۶۹/۵٪ تنها به نقاط شهری بوده است که نشانگر خیل عظیم سرازیر شده جمعیت از روستاها به شهرها می‌باشد. این در حالی است که مهاجرت به نقاط روستایی حدود ۳۰/۵٪ بوده و علت آن هم توجه بیشتر به روستاهای بزرگتر، بویژه مراکز دهستانها بوده و از این رو از روستاهای محدودتر و مزارع اطراف به سمت روستاهای بزرگ مهاجرت روستا به روستا انجام گرفته است.^{۲۲}

ب - در گروه سنی ۹ - ۰ سال درصد مهاجرین به نقاط شهری ۱۹/۵٪ و به نقاط روستایی ۲۳/۵٪ می‌باشد. معمولاً در سطح روستاها چنین افرادی برای ادامه تحصیل به مراکز آموزشی روستاهای بزرگتر می‌روند و از این رو درصد بیشتری نشان می‌دهد، در حالی که در نقاط شهری برای کار خدماتی می‌باشد. نظیر کارگر ساده در تعمیرگاهها، سیگارفروشی و ...

پ - در گروه سنی ۳۹ - ۱۰ سال بیشترین درصد مهاجرت نشان داده می‌شود که معمولاً درصد آنها به نقاط شهری بیشتر از روستاهاست. این امر بخاطر برخورداری از درآمد بیشتر در شهرها می‌باشد و منطبق است با گروه سنی جوان و بزرگسال که فعالیت بیشتری دارند.

عواقب مهاجرت از روستا به شهر

معمولاً حرکت و جابه‌جایی جمعیت در مقیاسهای محلی و یا ناحیه‌ای و بویژه اگر این جا به جایی به صورت دائمی باشد اثرات و عکس‌العملهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی متعددی را در نقاط مبدا و مقصد به همراه خواهد داشت. چه بسا که در مقیاس کشوری موجب تغییر و تحول شدید و سراسری در سطح استانها و اساس و زیربنای اجتماعی و اقتصادی کشور شده و مسایل حاد و مشکلات حتی جبران‌ناپذیری را فراهم آورد از جمله:

مشکل مسکن، مشکل اشتغال و بیکاری، مشکل فرهنگی جامعه، مشکل سیاسی و عدم کنترل جامعه، مشکل وابستگی به واردات خارجی، بطوری که در دهه (۶۵ - ۱۳۵۵) حدود ۲/۵ درصد به

۲۲- در کتاب جغرافیای روستایی ایران، تألیف آقای دکتر مسعود مهدوی از انتشارات دانشگاه پیام نور و در صفحه ۳۳ آن قید شده است که مطابق آمارگیری سال ۱۳۶۵ بیشترین درصد توزیع روستاها در گروه‌های بین ۲۵۰۰-۱۰۰۰ نفری آمارگیری شده است در حالی که در سالهای قبل و دوران گذشته بیشترین توزیع روستاها بین ۵۰۰-۱۰۰ نفر بوده است.

تقاضای محصولات زراعی و دامی اضافه شده است. مشکل رکود و متروکه شدن روستاها، فاصله گرفتن و دوری از فعالیتهای تولیدی و مواد اولیه، مشکل برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری مسئولین در امور روستاها و شهرها، تحلیل و تضعیف فرهنگهای اصیل و سلسله مراتب اجتماعی، فرهنگی و آماده شدن زمینه جهت تهاجم فرهنگی بیگانه، مشکل وابستگی شدید روستاها حتی به مواد غذایی تولیدی در شهرها نظیر نان و شیر خشک، مشکل پنهان شدن و از کار افتادن پتانسیلهای تولیدی در محدوده روستاها، مشکل به هم ریختگی ساختار شغلی و ترکیب سنی و جنسی در جامعه شهری به خاطر مهاجرت شدید روستاییان به شهرها، بطوری که مطابق آمار سال ۱۳۶۵ حدود ۸۰٪ بر نرخ رشد بخش خدمات شهری بویژه مراکز استانها اضافه و از بخشهای تولیدی کاسته شده است. مسلماً با توجه به عواقب مهاجرت در روستا معمولاً در مناطق روستایی میزان رشد جمعیت پایین‌تر از میزان افزایش طبیعی آن باقی می‌ماند و ضمناً روستا از نیروی جوان و فعال نیز محروم می‌شود و بر نسبت وابستگی روستا به شهرها افزوده می‌گردد. مسلماً در چنین وضعیتی با از کار افتادن و یا فوت سرپرست خانوارها دیگر نیرویی جایگزین آن نشده و اراضی به تدریج رو به بایر شدن می‌رود. اگرچه با جایگزین شدن کار زنان و کودکان، کارگران فصلی و کاهش سطح کشت و نیروی ماشین تا حدودی این کمبود نیروی کار جبران می‌شود اما باید توجه داشت که در شرایط جغرافیایی کشور چنین جایگزینی به صورت مستمر و مفید در تمام نواحی کشور نمی‌تواند انجام گیرد.

عواقب مهاجرت در شهرها

بر عکس آن چه در روستا اتفاق می‌افتد، مهاجرت از روستا به شهر باعث رشد جمعیت شهرنشین می‌شود^{۲۳}. از آن جایی که اغلب مهاجرین همانطور که قبلاً ذکر شد از قشر جوان و نوجوان هستند (جدول شماره ۳) در صورتی که شهر جوابگوی نیازهای شغلی آنان باشد و جذب فعالیتهای انگلی و غیرمجاز نشوند مسلماً عرضه نیروی کار مفید در شهرها افزایش یافته و رشد اقتصادی نیز به همراه رشد اجتماعی پدیدار خواهد شد.

اما در صورتی که شهرها ظرفیت پذیرش نداشته باشند و قادر به تأمین خدمات عمومی برای جامعه شهری نباشند موجب می‌شود که بخشهای حاشیه‌ای شهرها از امکانات زیربنایی، بهداشتی و آموزشی محروم باشند و به همان نسبت اعتبارات لازم، برنامه‌ریزیها و توجهات بیشتری را از مسئولین ذیربط طلب می‌کنند و بر میزان مشکلات افزوده خواهد شد.

۲۳- البته فقط از نظر کمی و افزایش اعداد مربوط به جمعیت رشد شهرنشین حاصل می‌شود.

عواقب مهاجرت برای شخص و یا خانواده مهاجر

مهاجران جوان معمولاً موفق به یافتن شغل می‌شوند، زیرا در سخت‌ترین شرایط اقتصادی سرانجام حاضر به قبول انواع مشاغل پست با درآمد کمتر و شرایط کاری نامناسب می‌شوند. در بسیاری موارد ملاحظه شده است که کارفرمایان شهری برای تأمین نیروی انسانی ارزان از بیمه نمودن مستخدمین مهاجر خودداری کرده و هیچ‌گونه تأمینی در قبال وقوع خطرات کاری وجود ندارد.

علاوه بر آن مشکل فرهنگی در مراحل اولیه مهاجرت در شهر برای روستاییان مهاجر وجود دارد، ضمن این که مشکلات عمومی زندگی شهرنشینی نظیر: آلودگی‌های هوا، محیط زیست، آلودگی صوتی، آلودگی اجتماعی، تهاجم فرهنگی، معیار متفاوت زندگی، مشکل مسکن و سطح خرید ارزاق عمومی برای مهاجرین روستایی نیز به مراتب صدق می‌نماید. از طرف دیگر شاید پس از مدتی زندگی در شهر و هماهنگی با زندگی شهری از حرکت خود از روستا به شهر راضی باشند که البته معمولاً چنین است زیرا: - درآمد مهاجرین صرف‌نظر از نوع فعالیت آنها بیش از زمان قبل از مهاجرت می‌باشد.

- شرایط زندگی آنها و برخورداری نسبی از امکانات رفاهی شهر در مقایسه با شرایط زندگی در روستا بهتر می‌شود.

- فرزندانشان با فرهنگ بالاتر و از امکانات آموزشی بهتر و بیشتری برخوردار می‌گردند.

- از کار و تلاش شدید و فعالیتهای مستدام بدنی که با رنج زیاد همراه است آزاد می‌شوند.

اختلاف درآمد بین خانوارهای شهری و روستایی به عنوان عامل زیربنایی در مهاجرت

مسئله هرگونه مهاجرت به شرطی که جنبه‌های تحمیلی و سیاسی نداشته باشد با انگیزه اقتصادی انجام می‌گیرد. در این پدیده برخورداری از درآمد و پول بیشتر و حتی پس‌انداز و جمع‌آوری برای آینده و یا سرمایه‌گذاری جهت سود بیشتر یکی از آرمانهای اصلی اقتصادی یک مهاجر از جمله روستایی به شمار می‌رود. انگیزه از این جا شروع می‌شود که در شهرها با فعالیت بدنی کمتر و حتی با انتخاب آزاد شغلی می‌توان درآمد به مراتب بیشتری نسبت به کار شاق روستا به دست آورد و ضمناً ضریب اطمینان آن نیز نسبت به فعالیتهای تولیدی روستا بیشتر است. زیرا امکان دارد بر اثر بلایای طبیعی از جمله خشکسالی و یا سیل محصول از بین برود و یا دامها دسته‌جمعی تلف شوند و چیزی نصیب کشاورز روستانشین نگردد. اما در مشاغل شهری چنین نیست مثلاً با کمبود یک کالای مصرفی تقاضا به مراتب زیاد شده و به همان نسبت بر قیمت آن نیز افزوده می‌شود و کار در بازار آزاد و مشاغل انگلی به مراتب سودآور خواهد بود. علاوه بر آن معمولاً سطح دستمزدها در مراکز صنعتی و خدماتی برای مستخدمین در حال افزایش بوده است. بارها اتفاق افتاده است که با خرید زمین و یا مسکن کم مساحتی در زمان مهاجرت و

فروش آن بعد از چند سال پول هنگفتی نصیب او می‌شود. در هر حال عدم تعادل اقتصادی و نوسان شدید قیمت‌ها در نقاط شهری معمولاً به نفع مهاجرین خواهد بود. پس اختلاف درآمد بین شهر و روستا شاید اساسی‌ترین عامل در مهاجرت‌های روستایی به شمار می‌رود که اکنون بطور خلاصه به تحلیل آن می‌پردازیم. در ایران شکاف اقتصادی میان شهر و روستا، تقریباً از سالهای ۱۳۳۸ شروع شد و درآمد سرشار حاصل از فروش نفت در سالهای ۱۳۵۲ الی ۱۳۵۵ و اختصاص سهم عمده‌ای از این درآمد برای ایجاد تأسیسات زیربنایی و تسهیلات زندگی و صنایع مونتاژ در شهرها، توزیع درآمد را نامتعادل ساخت. در سالهای بعد از انقلاب اسلامی نیز اختلاف درآمد بین خانوارهای شهری و روستایی همچنان وجود داشته است. در سالهای نخستین بعد از انقلاب اسلامی نحوه توزیع درآمد ماهانه خانوارهای شهری و روستایی نشان دهنده شرایط دشوار زندگی توده عظیمی از روستاییان می‌باشد که ماهیانه درآمدی کمتر از ۲۰۰۰ تومان داشته‌اند. (جدول شماره ۴).

جدول شماره ۴:

ردیف	سطح درآمد به ریال	خانوارهای شهری	خانوارهای روستایی
۱	کمتر از ۱۰۰۰۰	۱۳	۳۶/۵
۲	۱۰۰۰۰ الی ۲۰۰۰۰	۱۶/۴	۳۵/۴
۳	۲۰۰۰۰ الی ۳۰۰۰۰	۱۵/۹	۱۳/۷
۴	۵۰۰۰۰ الی ۱۰۰۰۰۰	۲۲/۶	۳/۴
۵	بیش از ۱۰۰۰۰۰	۶/۹	۱
۶	بین ۳۰۰۰۰ الی ۵۰۰۰۰	۲۵/۲	۱۰

مأخذ: وزارت کشاورزی و عمران روستایی، با استفاده از نتایج آمارگیری بودجه خانوار روستایی و شهری، مرکز آمار ایران، سال ۱۳۵۸، ص ۲۴.

همان‌طور که در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود هر قدر سطح درآمد کاهش پیدا می‌کند به همان نسبت بر درصد خانوار روستایی اضافه می‌شود، مثلاً در سطح درآمد بین ۱۰۰۰ الی ۲۰۰۰ تومان حدود ۱۶/۴ درصد خانوارهای شهری و ۳۵/۴ درصد خانوارهای روستایی یعنی به میزان بیش از ۲ برابر خانوارهای شهری قرار می‌گیرند و همین‌طور در سطح درآمد بیش از یکصد هزار ریال (بیش از ۱۰۰۰۰۰ تومان) ۶/۹ درصد خانوارهای شهری و تنها یک درصد خانوارهای روستایی قرار می‌گیرند که اختلاف شدیدی در توزیع درآمد به چشم می‌خورد.

جدول شماره ۵:

ردیف	میزان هزینه به ریال	درصد خانوار روستایی دارای هزینه	ملاحظات
۱	کمتر از ۶۰۰۰۰	۸	قشر فقیر روستایی
۲	۶۰۰۰۰ الی ۲۴۰۰۰۰	۵۵/۲	
۳	بیشتر از ۲۴۰۰۰۰	۳۶/۸	
۴	کمتر از ۱۲۰۰۰۰	۲۶/۸	شامل ردیف ۱
۵	۶۰۰۰۰۰ الی ۱۲۰۰۰۰	۶۶/۳	شامل ردیف ۳
۶	بیشتر از ۶۰۰۰۰۰	۶/۹	قشر خیلی مرفه روستایی

مأخذ: ژاله شادی طلب، جزوه مروری بر مهاجرت از روستا به شهر، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، سازمان برنامه و بودجه، سال ۱۳۶۶.

در ردیف ۶ (جدول شماره ۴) سطح درآمد بین ۳۰۰۰ الی ۵۰۰۰ تومان را جدانموده و درصد خانوارهای بهره‌مند از آن را در داخل مربع نمایش داده‌ایم. هدف از این کار این است که بیشترین درصد خانوارهای شهری یعنی ۲۵/۲ درصد در این سطح درآمدی قرار دارند و این در حالی است که حداکثر ۱۰ درصد خانوارهای روستایی در مقابل آن قرار می‌گیرند یعنی خانوارهای شهری به میزان ۱۵/۲ درصد بیش از خانوارهای روستایی از این میزان درآمد ماهیانه بهره‌مند هستند. با توجه به این اختلافات آماری و توقع جامعه روستایی از امکانات بیشتر و درآمد مکفی انگیزه مهاجرت‌های روستایی به نقاط شهری فراهم می‌گردد.

در خاتمه اشاره می‌شود که چنانچه متوسط درآمد سالانه یک خانوار کشاورز روستایی در سال ۱۳۵۸ حدود ۲۱۳ هزار ریال باشد، در همین سال متوسط درآمد خانوارهای شهری حدود ۵۰۰ هزار ریال است یعنی ۲/۵ برابر خانوار روستایی^{۲۴} و حتی کم‌درآمدترین گروه خانوار شهری که کارگران بخش ساختمانی باشند درآمدی بیش از یک خانوار کشاورز روستایی دارند که به خاطر افزایش سطح دستمزدها در مشاغل شهری است. از طرف دیگر چنانچه هزینه‌های سالانه خانوارهای روستایی را در

۲۴- محمدجواد زاهدی و دیگران، گزارش نگرشی نو بر مهاجرت داخلی ایران، مرکز تحقیقات کشاورزی و اقتصاد

همین سال مورد توجه قرار دهیم (جدول شماره ۵)، متوجه خواهیم شد که هزینه‌های سالانه خانوارهای روستایی بطور متوسط بیش از متوسط درآمد این خانوارها می‌باشد (مقایسه جداول شماره ۴ و ۵). بنابراین خانوار روستایی برای جبران این کمبود می‌بایست به فکر اشتغال و کسب درآمد بیشتر در محیط خارج از روستا باشد و مسلماً این محیط به خاطر وجود فرصتهای شغلی در شهرها انتخاب خواهد شد. بررسی نرخ مهاجرت روستاییان به مراکز شهری

مطالبی که تاکنون اشاره شد مختصر مطالبی است راجع به: انگیزه، عوامل، مراحل و سایر ویژگیهای مهاجرت روستایی به شهرها. در این قسمت از مقاله به میزان و نرخ مهاجرتها اشاره می‌شود و بدین منظور دو دهه (۱۳۴۵-۵۵) و (۱۳۵۵-۶۵) را که با آمارگیریهای نسبتاً موثق نفوس و مسکن همراه می‌باشد انتخاب و نرخ مهاجرت را که شدیدترین مهاجرتها در این دو دهه بوده است مورد بررسی قرار می‌دهیم. بدین منظور به جدول شماره ۶ مراجعه می‌نماییم.

جدول شماره ۶: مقایسه نرخ رشد و مهاجرت جمعیت

ردیف	موضوع	در دهه ۱۳۴۵-۵۵	در دهه ۱۳۵۵-۶۵	ملاحظات
۱	میزان افزایش جمعیت ایران	+۷۹۲۱۰۰۰	+۱۵۷۳۶۰۰۰	ازمقایسه دوسرشماری
۲	متوسط رشدسالانه در کشور	+۲/۷	+۳/۹	واحد به درصد
۳	درصد افزایش جمعیت کشور	+۳۰/۷	+۴۶/۶	واحد به درصد
۴	افزایش جمعیت شهرنشین	+۶۰۶۰۰۰۰	+۱۰۹۹۰۰۰۰	افزایش ۴۹۳۰۰۰۰
۵	متوسط رشد سالانه جمعیت شهری	+۴/۹	+۵/۴	واحد به درصد
۶	درصد افزایش جمعیت شهری	+۶۱/۹	+۶۹/۳	واحد به درصد
۷	درصد مهاجرت به نقاط شهری	+۳۱/۲	+۲۲/۷	واحد به درصد
۸	متوسط نرخ مهاجرت سالانه شهری	+۲/۸	+۲/۱	واحد به درصد
۹	درصد مهاجرت به نقاط روستایی	-۱۹/۱-۲۰/۱	-۲۰/۱	واحد به درصد
۱۰	متوسط نرخ مهاجرت سالانه روستایی	-۱/۸-۱/۹	-۱/۹	واحد به درصد

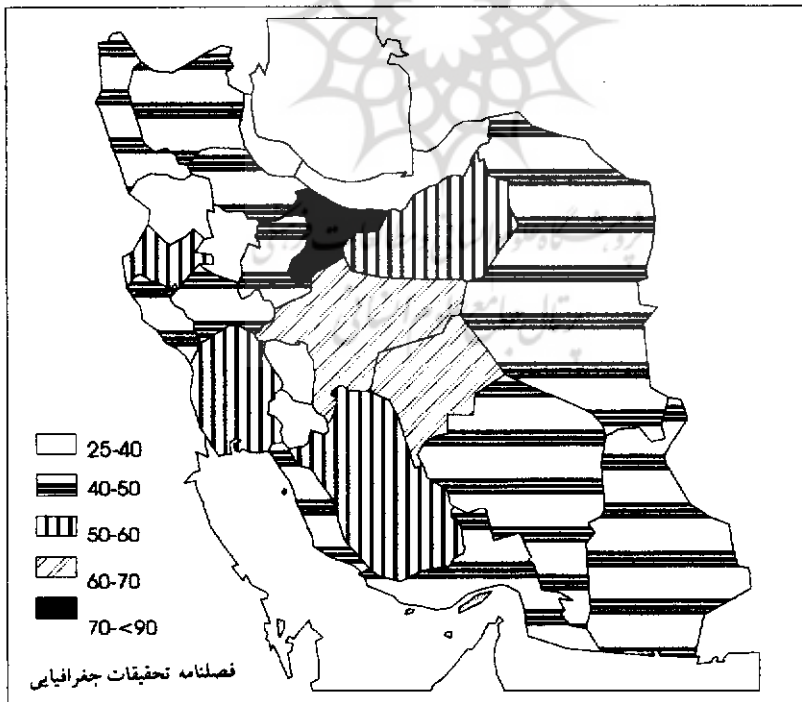
ارقام نرخ مهاجرت سالیانه مربوط به نقاط شهری و روستایی نشان می‌دهد که روستاهای کشور در دو دهه مذکور همواره مهاجرفرست بوده و با پدیده منفی - مهاجرت و در مقابل نقاط شهری مهاجرپذیر بوده و از پدیده مثبت مهاجرت برخوردارند. مثلاً متوسط نرخ مهاجرت شهری در این دو دهه به ترتیب $+۲/۸$ و $+۲/۱$ درصد بوده است. حال آن که در روستاها $-۱/۸$ و $-۱/۹$ درصد بوده که نشانگر ترک روستاها و گرایش به شهرها به وسیله مهاجرین روستایی می‌باشد. پس جهت حرکت مهاجرین روستایی به

جانب شهرها موجب نرخ مهاجرت مثبت در شهرها بوده است. به عبارت دیگر شهرها همیشه در این دو دهه مهاجرپذیر و روستاها مهاجرفرست بوده‌اند.

جهت بررسی عمیق‌تر موضوع و اثبات پدیده مهاجرت‌های روستایی به نقاط شهری مجدداً مروری به جدول شماره ۶ می‌کنیم. بطوری که:

در طول دهه ۵۵ - ۱۳۴۵ درصد افزایش جمعیت شهری $۶۱/۹$ + درصد بوده که از این میزان $۳۱/۲$ + درصد یعنی بیش از نصف افزایش جمعیت شهری از طریق مهاجرت روستایی تأمین شده است. به همان صورت در دهه ۶۵-۱۳۵۵ نیز از $۶۹/۳$ ٪ افزایش جمعیت شهری $۲۲/۷$ ٪ آن در ارتباط با مهاجرت روستاییان می‌باشد، در حالی که درصد مهاجرت‌ها در جمعیت روستایی همیشه با علامت منفی - یعنی از دست رفتن جمعیت همراه می‌باشد.

همان‌طور که در نقشه شماره ۳ مشاهده می‌شود امروز بیش از $\frac{۴}{۵}$ استانهای کشور جمعیت شهرنشین بیش از روستایی دارند. مسلماً چنانچه آمارهای دقیق استانی و منطقه‌ای وجود داشته باشد تفاوت‌های ناحیه‌ای و استانی نسبت به این اعداد متوسط مشاهده خواهد شد.

نقشه شماره ۳: درصد جمعیت شهری

نتیجه‌گیری و پیشنهادات در جهت حل مسأله مهاجرت روستایی

مهاجرت روستاییان به مراکز شهری در ایران همانند اغلب کشورهای در حال رشد جهان سوم امری است اجتناب‌ناپذیر که همچنان به رشد خود ادامه می‌دهد.

شرایط اجتماعی فرهنگی و تحولات اقتصادی و سیاسی مملکت بویژه در نیم قرن اخیر موجب به هم ریختن نظام سلسله مراتبی تولید از مزارع و روستاها و عرضه آنها در نقاط شهری شده است. توجه به شهرهای بزرگ و تمرکز شدید امکانات و بی‌اعتنایی به مراکز روستانشین کشور موجب ایجاد فاصله و شکاف عمیق اقتصادی بین زندگی شهرنشینی و روستانشینی و سرانجام مهاجرت‌های بی‌رویه از روستاها گردیده است. مسلماً عدم اجرای برنامه‌های توسعه و عمران روستایی که می‌بایست زودتر و به موقع اجرا می‌شد، خود در این بی‌تعادلی و پاشیدگی زندگی روستایی نقش اساسی داشته است. از آنجایی که مسأله مهاجرت روستا به شهر از جمله مسائلی است که اگر به آن توجه نشود عواقب خطرناک و جبران‌ناپذیری خواهد داشت، لذا در این جا سعی شده است که در جهت رفع نسبی و یا کند نمودن سرعت آن پیشنهادات چندی ارائه شود، هرچند که انگیزه مهاجرت‌های فعلی اغلب دستیابی به رفاه شهری و افزایش سطح آگاهی و فرهنگی روستانشینان می‌باشد. مهاجرت‌های فعلی یا چنان انگیزه و شدتی در حال انجام است که از یک روند جهانی پیروی می‌نماید و جلوگیری از آن شاید رویا و تصویری بیش نباشد. پیشنهادات لازم بطور خلاصه به شرح زیر ارائه می‌گردد:

- ۱- اجرای سیاست کنترل جمعیت و کاهش نرخ آن به منظور پایین نگاه داشتن فشار جمعیت در شهرها و روستاها و به همان نسبت کاهش مشکلات فرهنگی و اقتصادی در روستاها، البته این سیاست چندی است که شدیداً تبلیغ و مورد استقبال جامعه واقع شده است که می‌بایست نتایج آن را در سرشماری سال ۱۳۷۵ دریافت نمود.
- ۲- ایجاد و اجرای طرح‌های سیاست عدم تمرکز از نقاط شهری بزرگ به شهرها و بخش‌های کوچک و تدریجاً در سطح دهستانها به منظور کاهش مهاجرت به نقاط شهری پرجمعیت
- ۳- ایجاد مراکز خدماتی، بهداشتی، بویژه آموزشی و ... در کلیه مراکز دهستانها و گسترش نسبی آنها در سطح روستاهای با اولویت جمعیت.
- ۴- حمایت مالی، تکنیکی و خدماتی روستاییان بویژه در زمینه‌های زراعت، دامداری و صنایع دستی از طریق وام‌های به موقع و کافی، بیمه محصولات کشاورزی، ارائه مبلغ خسارت، حمایت اقتصادی و پشتیبانی تکنیکی که از مشکلات موجود رها شوند.
- ۵- ایجاد شبکه‌های تعاونی و در جهت جمع‌آوری تولیدات روستایی و عرضه مواد و وسایل

- موردنیاز روستاییان با اهداف قطع ید از واسطه‌ها و سودجویان محلی.
- ۶- توسعه شبکه ارتباطی کافی و مطمئن در سطح روستاها و توزیع وسایل ارتباطی در جهت رفع نیازهای اساسی روستاییان از نواحی همجوار و بویژه مرکز دهستان یا مرکز شهرستان مربوطه.
- ۷- ایجاد زمینه‌های لازم برای توسعه صنایع روستایی با توجه به امکانات موجود در سطح روستاها و استعدادهای مردمی نهفته در قشر روستایی.
- ۸- برخورد قاطع با مشاغل انگلی و غیرمجاز در داخل شهرها.
- ۹- جلوگیری از افزایش قیمت‌ها و یا جدا کردن نیازهای جامعه روستایی از بازار آزاد.
- ۱۰- عدم تعجیل در اسکان عشایر کشور و ایجاد روستاهای عشایری جدید، زیرا این مسأله اگرچه بر مبنای اهداف کاهش مشکلات فرهنگی و اقتصادی عشایر در نظر گرفته می‌شود اما خسارت شدیدی بر الگوی تولید مواد غذایی و محصولات دامی و صنایع دستی کشور وارد خواهد ساخت.
- ۱۱- ایجاد اشتغال و درآمد در نواحی روستایی و جایگزین شدن بعضی فعالیتها در صورت احساس خلاء نسبی در بخش کشاورزی که تا حدودی از سرعت مهاجرتها به خارج از روستاها می‌کاهد.

منابع و مأخذ

- ۱- اهلرزا، اکارت، مبانی یک کشورشناسی، ترجمه محمدتقی رهنمایی، مؤسسه کارنوگرافی و جغرافیایی سبحان، جلد اول، تهران ۱۳۶۵.
- ۲- بدیمی، ربیع، جغرافیای مفصل ایران، انتشارات اقبال، ۱۳۶۲.
- ۳- جوان، جعفر، جمعیت ایران و بستر جغرافیایی آن، دانشگاه مشهد.
- ۴- حسامیان، فریخ، اعتماد، گیتی و حائری، محمدرضا، شهرنشینی در ایران، مؤسسه انتشارات آگاه، تهران ۱۳۶۳.
- ۵- خسروی، خسرو، جامعه دهقانی در ایران، انتشارات پیام، ۱۳۵۸.
- ۶- دانش، ابوالحسن، علل و عوامل مهاجرت بی‌رویه روستاییان به شهرها در ایران، وزارت برنامه و بودجه، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، شهریور ۱۳۶۲.
- ۷- دانش، ابوالحسن، مقدمه‌ای بر تئوری حاشیه‌نشینی و مهاجرت‌های بی‌رویه در جهان سوم «مطالعه موردی در ایران» دفتر جمعیت و نیروی انسانی، دیماه ۱۳۶۲.

- ۸- زاهدی، محمدجواد و دیگران، گزارش نگرشی نو بر مهاجرت داخلی ایران، مرکز تحقیقات کشاورزی و اقتصاد روستایی، وزارت کشاورزی، سال ۱۳۶۴.
- ۹- شادی‌طلب، زاله، مروری بر مهاجرت از روستا به شهر، وزارت برنامه و بودجه، دفتر جمعیت و نیروی انسانی، اسفندماه ۱۳۶۶.
- ۱۰- طاهری، تقی، مسأله مهاجرت روستایی در ایران، وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۰.
- ۱۱- طاهری، تقی، مهاجرت روستایی یک مسأله است، وزارت برنامه مدیریت کشاورزی، مهرماه ۱۳۶۲.
- ۱۲- فرد هالیدی، سیاست، نفت و کودتا در خاورمیانه *
- ۱۳- فشارکی، پریدخت، مطالب درسی، جغرافیای روستایی ایران، دوره دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی، نیمسال دوم، سال تحصیلی ۱۳۶۹-۷۰.
- ۱۴- گزارش اقتصادی سال ۱۳۶۵، وزارت برنامه و بودجه، ۱۳۶۵.
- ۱۵- گزارشهایی پیرامون مهاجرت روستاییان، کتابخانه مرکزی، وزارت برنامه و بودجه.
- ۱۶- مستوفی‌الممالکی، رضا، تحلیل اقتصادی و اجتماعی ایل قشقای و تپهای مختلف کوچ‌نشینان، دوره عالی تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، شماره ۱۶ و ۱۷، تابستان ۱۳۷۴.
- ۱۷- مشیری، رحیم، جغرافیای کوچ‌نشینان، انتشارات سمت، سال ۱۳۷۰.
- ۱۸- مهدوی، مسعود، جزوه جغرافیای روستایی ایران، دانشگاه پیام نور.
- ۱۹- مهدوی، مسعود، مطالب درسی، جغرافیای روستایی ایران، دوره دکتری دانشگاه تهران، نیمسال دوم سال تحصیلی ۱۳۷۱-۷۲.
- ۲۰- مؤسسه اطلاعات، نشریه ماهانه اطلاعات سیاسی - اقتصادی. سالهای اول و دوم، شماره‌های ۱۱، ۱۲، ۱۳.
- ۲۱- نظری، علی‌اصغر، جغرافیای جمعیت ایران، انتشارات گیتاشناسی، سال ۱۳۶۸.
- ۲۲- وزارت برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، آبان ۱۳۵۵، نشریه ۱۸۶ کل کشور.
- ۲۳- وزارت برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، سالنامه آماری، سال ۱۳۶۲.
- ۲۴- وزارت برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، سرشماری رسمی نفوس و مسکن، مهرماه ۱۳۶۵، نشریه شماره ۶، کل کشور.
- ۲۵- وزارت برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، نتایج آمارگیری بودجه خانوار روستایی و شهری ۱۳۵۸.
- ۲۶- وزارت برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، نشریه ۲۴ استانهای کشور، مهر ۱۳۶۵.